

Szellemekkel teli nagy lábaskamra¹ (adalékok a keleti hanti medveműnyelvhez)

CSEPREGI Márta – Ljudmila KAJUKOVA

Bevezetés

A címbeli jelzős szerkezetet akár találós kérdésként is fel lehetne adni. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy nemcsak az európai kultúrán nevelkedett emberek tornék rajta a fejüket, de szibériai nyelvrokonaink mind-egyike számára sem egyértelmű a megoldás. Hogy ne feszítsük sokáig a húrt, eláruljuk: ez a medve törzse.

Tanulmányunkban a szurguti hantik körében jelenleg élő, a medvekul-tusszal kapcsolatos tabuszavakat gyűjtöttünk össze. Tisztában vagyunk azzal, hogy ez csak egy szűk metszet. Hosszas helyszíni gyűjtőmunkával a korpuszt sokszorosára lehetne növelni, de ez a mostani mennyiség sem érdektelen. Újdonságokat is tartalmaz, és elemzésével általános tendenciákat is meg lehet fogalmazni.

A szerzőpáros hanti tagja a Jugan folyóról a szalimi területre átköltözött Kajukov nemzetségből származik. 1966-ban született hagyományos kultúrájú családban. Tanulmányait Ugutban majd Leningrádban végezte, s szülőföldjére visszatérve évtizedeken keresztül tanította anyanyelvükre a hanti nebulókat. Jelenleg a *Hanti Jasang* újság szurguti nyelvjárású tudósítója. Havonta egy oldalnyi terjedelem áll rendelkezésére, hogy anyanyelvjárásukon tájékoztassa a középső Ob mentén, az Agan, a Tromagan, a Jugan és a Pim folyók partján élő hantik. Emellett iskolai tankönyveket, oktatási segédanyagokat szerkeszt, s a normatív helyesírás kidolgozásán fáradozik. A magyar szerzőtárs 1992 óta foglalkozik a szurguti hantik nyelvvel és kultúrájával, és minél jobban megismeri tárgyát, annál inkább érzi, hogy milyen keveset tud róla.

¹ A tanulmány az OTKA K68061 számú pályázat támogatásával készült.

Medvekultusz ma a szurguti hantik között

Ljudmila Kajukova elmondta, hogy bár tisztelték a medvét, az ő gyerekkorában már nem élt a medveünnep hagyománya a területükön. „Az apámat kérdeztem, ő, amennyire az apjától és más öregektől hallotta, egyes sorokra emlékezett, meg a jelenetekre, amikor bejön az erdei szellem, a holló, a daru, a kakas és más szereplők. Elmondta, hogy érdekes, humoros jelenetek voltak. Az apám medveünnepi énekeket nem tudott, csak hősénekeket. Az 1970-es években Nagyvezsda Vasziljevna Lukina járt nálunk, magnóra vette az apám énekeit, ki tudja, megvannak-e még azok a felvételek. Jó lenne egyszer utánanézni a Tomszki Pedagógiai Egyetem néprajz tanszékének archívumában. (...) Persze, azért hallottam gyerekkoromban is tabuszavakat, hogy például a medvehús *tőkər*, meg a *pupi* helyett bizonyos alkalmakkor azt kell mondani, hogy *nárəm wájəγ* meg *jəpəγ*, de ez nem nagyon érdekelt. Három-négy éve kezdett érdekelni ez a dolog, és azóta, ha idős asszonyokkal találkozom, mindig gyűjtök tőlük szavakat. Most mintegy ötven kifejezés van a gyűjteményemben.”

Csepregi Márta ezt tette hozzá: „Amikor 1992-ben a Nagy Jugan felső folyásán, Kurlomkinóban voltunk expedícióban Kerezsi Ágnessel és Lázár Katalinnal, ottlétünk idején az egyik szomszéd medvét ölt, s a húsból juttatott a Kurlomkin családnak is. Ez olyan medvehús volt, amelyet minden ceremónia nélkül fogyasztottak el, mivel »már nincs senki, aki tudná, hogyan kell medveünnepet szervezni«. Bár a házigazdánk, Pjotr Vasziljevics Kurlomkin sok mitikus éneket tudott, és neki voltak emlékei a régi medveünnepokről, ő is azt mondta, hogy össze kellene hozni azokat a jó énekeseket, akik még ismerik a hagyományokat, és úgy gyűjteni össze a medveünnepi repertoárt.”

Az északi hanti medveünnepi hagyomány feltámasztására az 1980-as évek végétől voltak próbálkozások. Ennek egyik eseménye a hanti énekesek magyarországi bemutatkozása volt 1990 augusztusában a Budai Várban a Mesterségek Ünnepén, majd pedig a VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson Debrecenben. A keleti hanti, szurguti területen pedig az egyik nagy vállalkozás a medveünnep rekonstruálására az volt, amikor Lennart Meri észt néprajzkutató-filmrendező (későbbi köztársasági elnök) kérésére összegyűjtötték a jó énekeseket az Agan, a Tromagan és a Jugan mentéről, és megszületett a Toorumi pojad (Tórum fiai) című film (1989). Nyilvánvalóan a kamerák jelenlétében nem lehetett mindent előírásosan végezni, és a filmes szempontok előnyt élveztek az esetlegesen nem túl filmszerű hagyományokkal szemben, de az énekesek, akiknek többsége azóta már elhunyt, a lehető legjobbak közül kerültek ki. A filmforgatás ráadásul két részletben történt, 1983-ban és 1985-ben, mert az első alkalommal idő előtt lemerültek a filmesek akkumu-

látorai. Lennart Meri stábjában Jeremej Ajpin akkor még fiatal író és kultúr-
munkás is részt vett. Később, a *Hanti avagy a hajnalcsillag* című regényébe
beleszötte ezeket az élményeit is. Egy helyen a regény főhőse orosz útitársá-
nak mesél a medveünnepekről. Ez a rész nem más, mint a Meri-film forgató-
könyvének összefoglalása (2008: 228–236).

Információk első kézből

2011 őszén, Ljudmila Kajukova budapesti tartózkodása idején segített ér-
telmezni egy korábban felvett medveéneket, ez indította el beszélgetésünket
a tabuszavakról. A beszélgetés hol oroszul, hol hantiul (gyakori kódváltással)
zajlott. Néhány alkalommal a diktafon is be volt kapcsolva, hogy el ne száll-
jon az információ. A felvétel egy részét az alábbiakban közöljük, szó szerinti
fordítással.

*pupi jektə ʔātəλnə ʔāntəγ jəγ pa səγit nəwəmtəλət, pa səγit jastəλət.
pupi əntə jastəλi, memi əntə jastəλi. jastəλi: nərəm wəjəγ, iki,
jeji...tut űrəkkə ʔəstī t'ela, ili kūr, kōt, sām, pun pa səγit jastəλi.
səmyən jastəλi koslipγən. nos – pənək.*

A medveünnep napján a hantik másképpen beszélnek, másképpen
mondják. Nem mondják, hogy *pupi*, nem mondják, hogy *memi*. Azt
mondják: mocsári öreg, bátya... Ezen kívül a testrészeket, vagyis a lá-
bat, kezet, szemet, szőrt másképpen mondják. A szemet csillagnak
mondják. Az orr: pöcök a csapdán.

*tú ʔātəλnə amp níl'za nazjwa' amp kōlat. nado skaza' ləkkəη őt. „ma
nərəm wəjəγ tōkəra tōkəλəm. ma tem tōkəri ʔjətəη őtət ləkkəη őta
tōkərtəγə məλəm” – t'enə nəwəmtəλi.*

Azon a napon az ebet nem szabad ebnek mondani. Azt kell mondani:
farkas valami. „Ezt a mocsári állat *tyokerát tyokeráalom* (= húsát
eszem). Ezt a *tyokerből* maradt dolgot a farkas valaminek *tyokerálni*
adom” – így beszélnek.

*ʔuj pupi wət ʔātəλ jekli. niη pupi nələ ʔātəλ jekli. əj pupəli tōγəna
əntə jekli. tut ma əntə ʔoliləm. əj pupəli jektə təγi.*

A hím medvét öt napig táncolják. A nőstény medvét négy napig tán-
colják. A kis medvécskét úgy nem táncolják. Arról nem hallottam. Kis
medvécske ünnepéről.

pupi jektə wār ƙōjaji ƙujnə wiyəlli, tū ƙonə wārai. tolko tū ƙo ƙōl əntə wul ƙuntə, starejše nado wāyta, panə jjs iki, arəy, mānī' tājta ƙonə, tū ƙonə wārai.

A medveünnepet, aki elejtette, az az ember csinálja. Csak ha az az ember nem tudja, idősebbet kell hívní, és az öreg apó, éneket, mesét tudó ember, az az ember csinálja.

panə álah ƙātəlnə jǎkə tulí, panə pətá wārai. tū ƙātəlnə čápəy tūmint eta wār əntem. jay őjəyətəət, pətá wārlət, áməsəət – eto organizacionnije momentj kak bj. tolko pətá wārai – jǎkə tutə latnə – tū pupi sōwnat, pupi oɣnat – oɣ panə sōw íenə pāni.

És az első nap behozzák, és köszöntik. Azon a napon valójában nincs semmi. Az emberek találkoznak, üdvözlík egymást, leülnek – ezek olyan szervezési momentumok. Csak köszönnek – amikor behozzák – a medvebőrnek, medvefejnek – a fejet és a bundát tették oda.

ƙuj jay uttən áməsəət. niɣət namən áməsəət. litot wārtəyə jəli ƙuntə, ƙonə wārai. ne əntə tōyənə katə. šaj, əjnam šaj wāra niɣət wārlət. a put, náwi mətə, tőkər mətə əjnam álah ƙuj jay.

A férfiak a hátsó falnál ülnek, a nők a bejáratnál. Amikor főzni kezdenek, a férfiak csinálják. A nők nem nyúlnak hozzá. A teát, minden tea dolgot a nők csinálnak. De a fazekat, a húsfélét, *tyoker* félét mindig a férfiak.

tem nōpətnə ƙūč mīwəli pə líwa, ƙūč mīwəli pə wāra – ne sobludajut običija. a severnije – kasəm jay, ƙuj jay num pǎlək lílət, oƙkəy pǎlək lílət. a niɣət: ƙūr čōp pǎlək lílət. a məy tūmint wār pə əntə tǎjləw. ƙōt, ƙūr, tām səm učə, əjnam líləw – tőkərluw.. ma nōməksələm, tem nōpətnə tí tǎyi jōyəyət. əntə jōyəyətəlnə, itpə sobludali bj. əj tōyənə wāyətə. ƙūč jǎwən jay, əj jǎwən jay, čápəyƙə, jjs tǎyi əjnam mustəmin tǎjlət.

A mostani korban bármit egyél, bármit tégy – nem tartják be a szabályokat. De az északiak – a kazimi nép, a férfiak a felső felét eszik, a feles részét eszik. De a nők: a lába felőli részt eszik. De mi ezt már nem tartjuk. Kezét, lábát, szívet, mindent megeszünk, *tyokerálunk*. Azt gondolom, a mai korban ezt elfelejtették. Ha nem felejtették volna el, to-

vább is betartanak. Így csinálnak. Csak a Jugan népe, a Kis-Jugan népe, valóban, a régi dolgokat szépen betartja.

қуј жағна әјнам празднік, әјнам қәтәл қуј жағна wǎrli. panə scenkat, dramatičeski scenkat әјnam әлә қуј жағна wǎrлат. niη rolət, sumintay, nıj, sǎq, niη sǎq әјnam қуј жағ ләмәтләт, panə jekләт, arəγләт ту тәγит. sǎkralniη tǎγit, тут қуј жағна wǎrлат, panə ту arəγ jasəη, mǎnıt jasəη – eto kǒләт, pa sǎγit әntə kirəγtәләт. tǒγәnə arəγләт, mǎnıtләт. a biṭavoj scenkayət, ту тәγитnə қуј жағна қǒлnə tem қәтәлnə kičət wǎләт, tǒγәnə wǎrләтәт.

A férfiak az egész ünnepet, minden napot a férfiak csinálnak. A jeleneteket, a drámai jeleneteket is a férfiak csinálják. Női szerepeket, a kendőt, csizmát, bundát, női bundát mindet a férfiak veszik föl, és táncolják, énekelik azokat a részeket. A szakrális részeket, azt a férfiak csinálják, és az ének szövegét, a mese szövegét – ezeket a szavakat nem változtatják meg. Úgy énekelnek, mesélnek. De a hétköznapi jeleneteket, azokat a részeket a férfiak úgy csinálják, ahogy aznap éppen kedvük tartja.

Más beszélgetéskor elhangzott információk:

„A medveünnepen az első nap a szervezéssel telik el, a második napon meghívják a szellemeket, szent énekeket énekelnek, harmadik napon kezdődnek a színjátékok, ezek a negyedikén hétköznapi jelenetekkel folytatódnak. Az ötödik napon az emberek kezdenek szétszéledni, addigra már jól leitták magukat, csúnyán viselkednek.

Amikor a húst evésébe kezdenek, a férfiak nagyokat horkantanak, mint a medve.²

Az asszonyok az ünnep egész ideje alatt eltakarják az arcukat a kendőjükkel, mert ők a medve menyéinek számítanak. De mi, a Kajukovok, Kurlomkinok, akik a medve nemzetségbe tartozunk,³ igaz, hogy kendőt kötünk, de nem takarjuk el az arcunkat, mert nekünk a medve öcsénk vagy bátyánk.”

² Hasonló hagyomány van a szoszvai manysiknál is (Schmidt 2011: 36).

³ A szurguti hantiknál három nemzetség van: a medve, a jávorszarvas és a hód nemzetsége.

A legújabb szakirodalom, a jelen kutatás forrásai

Az obi-ugor medvekultusz vizsgálata mindig is fontos része volt az e népek kultúrájával foglalkozó tudománynak. Ennek irodalmát itt nem idézzük, csak a kutatások egyik csúcsára, Schmidt Éva munkásságára utalunk, melyet posztumusz kötete is bizonyít (2011). Ez a téma a 20. század utolsó évtizedében megizmosodott obi-ugor értelmiség egy részének is fontos kutatási területe lett (Moldanov 1999), s számos tudományos konferencia foglalkozott vele (Moldanova–Kakszin 2002; Moldanova 2008). Érdekes viszont, hogy a kutatás inkább a medvekultusz mitológiai aspektusára irányult, a nyelvi vonatkozásait figyelmen kívül hagyta. Azokban a konferenciakötetekben, melyekre az imént utaltam, mindössze két tanulmány érint nyelvi kérdéseket (Geraszimova 2002; Kakszin 2008). De az előbbi nem új adatokat közöl, hanem a Munkácsi Bernát szövegeiből kigyűjtött manysi tabuszavakat elemzi, az utóbbi pedig elméleti síkon maradt, bár volt egy fontos megjegyzése, melyre még visszatérünk.

Az obi-ugor medveműnyelv alapműve és minden további vizsgálódás viszonyítási pontja Bakró-Nagy Marianne monográfiája (1979). N. I. Tyerjoskin keleti hanti szótára később jelent meg (1981-ben). Jelen szószedetünk alapját a Tyerjoskin szótár tabu-jelzésű szavai adták, melyeket még korábban Csepregi Márta gyűjtött össze. Felhasználtuk A. Sz. Peszikova és A. N. Volkova olvasókönyvének (2010) adatait is, ezt a listát gazdagította L. Kajukovának a Kis és Nagy Jugan mentéről származó gyűjtése. A szólistát ezután a szerzőpáros magyar tagja összevetette Bakró-Nagy Marianne monográfiájával (1979).

Az összehasonlítás azért izgalmas, mert Bakró-Nagy azokat a medvekultuszban használatos kifejezéseket elemezte, melyeket a 19–20. századi folklór szövegekből és szótárakból gyűjtött össze. Adattára 486 szócikkből áll, melyben vannak közös, obi-ugor szavak és szerkezetek, vannak több hanti, ill. manysi nyelvjárásban előfordulók, és természetesen csak egy-egy nyelvjárásból adatoltak is. Mivel a korai folklór gyűjtések elsősorban az északi hanti területeken folytak, a monográfiában is érezhető az északi adatok túlsúlya. A mi mostani listánk egyrészt későbbi forrásokból állt össze, másrészt pedig a keleti hanti szókincsre irányítja a figyelmet.

A medveműnyelvről általában

Ebben a tanulmányban nem kívánunk mélyebben belemerülni a tabujelenségek nyelvi és kulturális megnyilvánulásainak vizsgálatába. Ha elkezdenénk áttekinteni a kutatás bő kétszáz éves nemzetközi és hazai irodalmát, soha nem jutnánk el a tulajdonképpeni témánkhoz, ami egy kisebb hanti csoport

szókincsét érinti. Valószínűleg ezen a csoporton belül is vannak területi különbségek, s még inkább műveltségbeli különbségek. Aki jobban benne él a hagyományban, az több tabukifejezést tud, aki kevésbé, az nem ismeri a metaforákat, körülírásokat. Egyes szavak elveszítették a jelentésüket, kikoptak a használatból, másoknak megváltozott a jelentése, profanizálódtak. Azok a kifejezések pedig, melyeket csak szűk körben, speciális alkalmakon szabad használni, könnyebbek eltűnnek, mint a köznapi szavak, különösen, amikor olyan kultuszokról van szó, melyek az utóbbi évtizedekben igencsak háttérbe szorultak az Ob-vidéken.

A titkos nyelv lényege, hogy igen erős a csoportképző szerepe. Nem kifejezetten a medvekultuszról szól, de jól illusztrálja témánkat az alábbi idézet Tyimofej Moldanov és Tatyjana Moldanova könyvéből, melyben a szerzők arról vallanak, hogyan különült el nyelvileg is a kazimi istennő bálványát őrző nemzetség a többitől: „A legelső és mélyen emocionális információ, mely bevésődött gyermeki emlékezetünkbe – ezek az istennővel kapcsolatos tilalmak. A körülöttünk lévő világban sok mindent „titkos nyelven” voltunk kénytelenek megnevezni, nem mondhattuk ki például, hogy „kígyó” vagy „gyík”, hanem azt kellett mondanunk: „a nagymama hajfonata”, „a nagymama subájának a zsinege”. Sok tilalom volt az állatokkal kapcsolatban, egyeseket nem nevezhettünk úgy, ahogy a Kazim alsó folyásán lakó hantik. Például, az istenasszony nem engedi nekünk, hogy a sügért *nar*-nak hívjuk, ahogy a többi kazimi hanti, nekünk a *nariki* szót kellett használnunk. Most már tudjuk, hogy a *nariki* obi manysi nyelven van, ezt használják a Kosztyin és a Partanov nemzetség tagjai, a vezsakari közös obi-ugor istenség, a Szentvárosi Öreg bálványának őrzői. Ilymódon a tilalom, amit az istennő elénk állított, azt jelentette, hogy a mi státusunk magas, és közel van ennek a közös obi-ugor bálványszellemnek a státusához. Voltak az öltözködéssel kapcsolatos tilalmak, például mi nem hordhattunk gyöngyhímzéses lábbelit, s a kultusszal kapcsolatosak: nem tarthattunk otthon fából készült bálványt stb. Sokféle előírás származott a Kazimi istennőtől, és ezeknek szerintünk az volt a célja, hogy megerősítse a területen élők összetartozási érzését. Ennek pedig pozitív értelme volt, azaz a felsőbbrendűségi tudatunkat erősítette: azért csinálunk mindent másképp, mert jobbak vagyunk, mások felett állunk; a többiek azért nem így tesznek, mert ők rosszabbak, alacsonyabb rangúak.” (Moldanov–Moldanova 2000: 7–8.)⁴

A hagyományos kultúrájú obi-ugor azokban az élethelyzetekben, amikor hite szerint az ő élettere, a „középső világ” érintkezik az alsó és felső világ-

⁴ Csepregi Márta fordítása.

gal, azaz a természetfelettel, a túlvilággal, a meg nem születettek és az elhunytak lelkeivel, az istenekkel és szellemekkel, speciális nyelvet kénytelen használni. Ilyen helyzetek az emberi élet nagy fordulói, a születés és a halál, a vadászsákmány mint az istenek ajándékának elfogadása és a szellemvilággal való kapcsolattartás.

A vadászathoz kapcsolódó nyelvi tabu azon a hiten alapszik, hogy az állatok értik az emberi beszédet. Beszédével az ember igyekszik elterelni a vadállat figyelmét, nem akarja megsérteni az állatot, valamint nem akarja, hogy az állat tudomást szerezzen róla, hogy mire készül a vadász.⁵ Az állatok között a medvének kitüntetett helyzete van, mivel az nem egyszerűen vadászsákmány, hanem isteni eredetű, szent állat, aki élteben és halálában egyaránt hatással lehet az ember életére. Éppen ezért a nyelvi tabu legfejlettebb rendszere az obi-ugor medveműnyelvben jelenik meg.

Nyelvészeteti megjegyzések

Bár anyagában a mi szójegyzékünk nagyon különbözik Bakró-Nagy Marianne monográfiájának adataitól (a 108 kifejezésből 54 új adat, 19 pedig olyan, mely szerepel a 1979-es kötetben, de a szócikk nem tartalmaz keleti hanti adatokat), ugyanazok a szerkezeti és szemantikai megállapítások érvényesek rájuk, mint amelyeket Bakró-Nagy Marianne megfogalmazott.

A szóalkotás csak tabuszavakra jellemző eszköze a szótörzés. Ez lehet valamely hang felcserélése egy másik, a szabályos hangváltozások közé nem illő hanggal (a mi listánkban pl. 21, 26, 29, 40, 51 sorszámú adat), a hangrend megváltoztatása (98, 99).

A másik eszköz a szóképzés, s a mi listánkban is elsöprő többségben vannak a *-p*, *-əp*, *-ip*, *-łip* képzős adatok (20, 27, 28, 33, 39, 42, 45, 47, 49, 56, 60, 67, 79, 100). Az adatok között természetesen olyanokat is találunk, melyek köznapiságként is *-p* képzősök (66, 72, 93), ezek névátvitellel váltak tabuszóvá. A másik tipikusan medveműnyelvi képző, az *-intay* itt két adattal van képviselve (31, 36).

⁵ 1996-ban, a Tromagan egyik mellékfolyója partján házigazdám egyik este megemlégette, hogy másnap „tolla-hullott állatot” készül elejteni. Én tudásomat fitogtatandó rákérdeztem, és kimondtam a ’hattyú’ jelentésű szót, mire mindenki megrémült, hogy ezzel elriasztottam a madarat. Valószínűleg olyan rossz volt a kiejtésem, hogy a madár nem fogott gyanút, mert másnap a gazda egy hatalmas hattyúval a hátán tért haza a vadászatból. A tabunév alapja pedig az a megfigyelés, hogy nyár elején a hattyú rövid időre elveszíti a szárnytollait, s amíg az újra nem nő, nem tud repülni, s ilyenkor könnyebb elejteni. (CsM)

Előfordulnak összetett szavak vagy szó szerkezetek (12, 14, 53, 59, 68, 69, 71, 73, 75, 76, 82, 86, 106, 107). Több szóból is álló, bonyolult jelzős szerkezetből a mi listánkban csak egy van (44), de a költői nyelvben ez az általános.

A szerkezetek egy része *õt* 'tárgy, dolog' utótagú (7, 94, 95, 102, 103, 104). Ez a szemantikailag kiüresedett utótag főnévképzőként funkcionál a szintagmákban. Valamilyen okból ez a szerkezet a mi listánkban a valóságnál alacsonyabban reprezentált. Egyéb forrásból, szóbeli közlésekből tudjuk, hogy a medvetort (vagy halotti tort) ülő házban a ház berendezéseit nem szabad a saját nevükön nevezni (az edény pl. 'üreges tárgy, a kés 'hüvelyes tárgy'). Az elhunytat sem a nevének említik, hanem *tənə jəγəm õt* 'így járt tárgy', *mənəm õt* 'elment tárgy' szó szerkezetekkel utalnak rá. A szülő a gyermeke nevét sem szívesen mondja ki, hanem pl. *aj õtəm* 'kis valamim'-nek hívja.

Jelentéstani szempontból vizsgálva bőven találunk példákat mind a metafora, mind a metonímia esetére. A medve testrészeit az ahhoz hasonló alakú vagy tulajdonságú tárgyak nevével helyettesítik (22, 25, 33, 38, 41, 52, 58, 59, 61, 62, 66, 69, 72, 73 stb.).

Közismert tény, hogy a tabuszavak között sok a jövevényszó, a mi listánkban is vannak ilyenek. Átadó nyelvként szóba jöhetett a komi (16, 97), de akár ugyanannak a nyelvnek a másik nyelvjárása is. Ez történt a 'váll' jelentésű szó esetében, mely a szurguti köznyelvben *wän*, a tabunyelvben viszont a vahi alakot használják (43).

A 16. számú *májpər* szót eredetileg nyilván a tabu miatt kölcsönözték a komiból. Az idők során azonban ez a köznyelv részévé vált, neutrális kontextusban használják a hanti nyelvjárásokban. Minősített (szakrális) összefüggésben viszont kerülni kell. Ilyenkor a kazimi hantik a *pupije* alakhoz folyamodnak (Kakszin 2008: 16). Mint feljebb láttuk azonban, a szurguti nyelvjárásban a *pupi* szónak van neutrális jelentése, a szurgutiaknak ezt a kifejezést kell kerülniük a medveünnepi situációban.

A medveműnyelv továbbélésének érdekes dimenziójára mutatott rá L. Kajukova. Elmondta, hogy van néhány olyan szó, melyeknek a régi, szakrális használata ma éppen az ellenkezőjébe fordult, bántó, megvető árnyalatot kapott. Ilyen a *jimpəs* 'szent' (7), melyet ma nagytestű, behemót, nehezen mozgó emberrel kapcsolatban használnak, bántó szándékkal. Az 'eszik' jelentésű *íőkər-* (97) a hétköznapi használatban 'zabál, fal' (orosz жарать) jelentésű. A *tojəltəta* 'énekel' (90) igét ma a részeg gajdolás jelölésére használják.

Számos olyan szó is van a listánkban, melyeknek nem tudtuk kideríteni az etimológiáját, a téma még további kutatást, akár helyszíni vizsgálatot igényel.

Kevésbé tudományos befejezés

A medveünnepi repertoárban, az énekekben és a színjátékokban használt szókincs tehát azért különbözik a köznapi szókinctől, hogy elterelje a medve figyelmét, és óvjon a bosszútól. Egy korábbi tanulmányomban (Csepregi 2007: 71) eljátszottam azzal a gondolattal, hogy a tabunyelv lényege az, hogy bár az állat érti az emberi nyelvet, de félrevezethető, mert metaforikus gondolkodásra nem képes, ez kizárólagosan emberi tulajdonság. A gazdag költői nyelvezetű repertoár azonban gyönyörködtetni is kíván – nemcsak a medveünnep közönségét, hanem a szent állatot is. Ezért, a gondolatot továbbszöve, most már megkockáztatom, hogy a medvének mégiscsak van esztétikai érzéke, és tetszik neki, amikor a hanti énekes az ő testét „szellemekkel teli lábasházként” emlegeti.

Adattár

A szavakat és kifejezéseket szemantikai csoportosításban, azon belül a mássalhangzók szerinti ábécé sorrendben közöljük.

A szócikkek beosztása: *hanti szó* / annak a nyelvjárásnak a rövidítése, melyből a tabuszó adatolva van / 'tabujelentés magyarul; oroszul' < 'a szó köznapi jelentése magyarul; oroszul' (vagy etimológiája, ha ismert) – forrása (T, PV + oldal, LK) esetleges előfordulása Bakró-Nagy 1979-ben (BN + szócikk száma /+, ha van keleti hanti adat, /– ha nincs).

A források rövidítése:

BN: Sz. Bakró-Nagy, Marianne 1979: Die Sprache des Bärenkultes im Ob-ugrischen. Budapest, Akadémiai Kiadó.

LK: Ljudmila Kajukova saját gyűjtése. Legtöbbje J nyelvjárású, kivéve, amikor ő maga Szurg nyelvárast jelölt meg. LK (?): az adatközlő saját etimológiája, bizonytalan.

PV: Peszikova A. S.–Volkova, A. N. 2010: А. С. Песикова–А. Н. Волкова, Книга для чтения (сургутский диалект) 4 класс. Ханты-Мансийск, ИИЦ ЮГУ.

T: Tyerjoskin, N. I. 1981: Н. И. Терёшкин, Словарь восточнохантыйских диалектов. Ленинград, Наука.

A nyelvjárások rövidítései:

Ag	agani	Tra	tromagani
J	jugani	U-Ag	Agan torkolati (uszty-agan)
Szal	szalimi	U-J	Jugan torkolati (uszty-jugan)
Szurg	szurguti (ha nincs egyéb folyóvölgy kiemelve)	V	vahi
		Vj	vaszjugani

A medve elnevezései

1. *iy* V Vj Szal 'medve; медведь' < 'apa; отец' (vö. *jəγ*) – T 52, BN 2/+ , BN 11/–
2. *iki* J 'hím medve; медведь' < 'aró; дядя' – LK, BN 13/–
3. *imi* J 'nőstény medve; медведица' < 'néni, anyó; тётя, старушка' – LK
4. *opi* J 'nővér; старшая сестра' < 'nőstény medve; медведица' – LK
5. *jəγ* J 'hím medve; медведь' < 'apa; отец' – LK, BN 11/–
6. *jeji* J 'hím medve; медведь' < 'bátyu; старший брат' – LK
7. *jimpəs, jimpəs öt* U-Ag 'medve; медведь' < 'szent valami' – T 74, BN 104/–
8. *jəpəγ* Ag 'medve; медведь' < V Vj Tra Ag J 'fülesbagoly; филин' – T 96
9. *măni* J 'hím medve; медведь' < 'öcs; младший брат' – LK, BN 241/+
10. *măñali* J 'medveocs; медвежонок' < 'öcsike; братик' – LK
11. *ñəji* J 'húg; младшая сестра' < 'nőstény medve; медведица' – LK, BN 275/–
12. *ñarəm wəjəγ* Szurg 'medve; медведь' < 'mocsári állat; болотной зверь' – LK, BN 278/–
13. *íet' iki* Szurg 'medve; медведь' < 'nagyapa; дедушка' – PV 40
14. *wur iki* Szurg 'medve; медведь' < 'erdei öreg; таёжный мужчина' – PV 40, BN 462, 463/–

Szokrális kontextusban kerülendő, (nem tabu) medvenevek

1. *lōw* J, Tra *lōw moq* 'medveocs; медвежонок на первом году' – LK, T 210, BN 92/+
2. *măjpər* Ag Tra 'medve; медведь' – T 246, BN 232/–
3. *temi* Szurg 'medve; медведь' – LK
4. *nañəm pupi* Tra 'nőstény medve; медведица' – T 279, BN 258/+
5. *pupi* Szurg 'medve; медведь' – T 384, LK, BN 306/+

A medve testrészeinek elnevezései

1. *umsip, pupi umsipəł* Tra 'hátulja vminek, medve ülere; зад медведя' < 'ül; сидеть' – T 501
2. *uŋkət J, uŋkəł* Tra, *uŋkət* Ag 'medvefej; голова медведя' – T 502, BN 39/+ (LK: 'állkapocs; челюсть')
3. *aŋkəł, aŋkələm* Szurg 'fül, fülecském; ухо медведя' < 'fatönk; пень' – PV 40, BN 38/+
4. *āsəm J* 'csecs, молочная железа' < 'emlő, tőgy; сосок, вымя' – LK
5. *jäl J* Tra 'medveháj; медвежье сало' – LK, T 58, BN 96/+
6. *ķáčəp, pupi ķáčəp* Tra 'medve bele; кишки медведя' < V Vj Szurg 'kötél; верёвочный или ременный аркан' – T 149, BN 150/+
7. *kałək* Ag Tra J 'medve csontjai; кости медведя' – T 97, BN 160/+
8. *kiłip, pupi kiłip* Tra 'medve nyelve; язык медведя' < ? *kił* – T 111, BN 155/+ ('medve gyomra')
9. *ķiłítip* U-Ag J 'medve hátsó fele; зад медведя, задница, крестец' > V Vj Szurg < 'megmozdul, félrehúzódik; подвинуться, отодвигаться' (*ķiłíta*) – T 162, LK
10. *kałək* U-J 'medveborda; ребро медведя' – T 97
11. *kűn, pupi kűn* Ag Tra U-Ag J 'medve szőre; шерсть медведя' < V Vj Szurg 'fésül; чесать' (*kűnčta*) – T 128, LK, BN 165 (téves átírással, más etimológiával)
12. *kűnintay J* 'medvebunda; шкура медведя', vö. *kűn* – LK
13. *ķāncə* Ag U-J Tra, 'medve nyoma; след медведя' < 'díz, hímzés, rajz; узор, орнамент, рисунок' – T 154 LK BN126/–
14. *ķānt, ķāntəp* J 'hátsó láb; задняя лапа медведя' < 'lábaskamra lába; ножка лабаза' – LK, BN 128/+
15. *ķāntyən* Szurg. 'két hátsó láb; две задних лап' < 'lábaskamra 2 lába; 2 ножки лабаза', vö. *ķānt* – PV 40, BN 128/–
16. *kałək(em)* Szurg. 'medve feje; голова медведя'; J 'koronya; череп' – PV 40, LK, BN 174/–
17. *ķörintay, pupi ķörintay* Tra 'medvebunda; шкура медведя' < Ag Tra J 'testfelszín; поверхность тела' *ķör* + Sx – T 184, BN 177/+
18. *kařəs* J 'mell; грудь' – LK (LK magyarázata: *kařesz iki* a sas neve, mitikus madár, az erő szimbóluma)
19. *ķos* V Vj Ag Tra Szal 'medve szeme; глаз медведя' < 'csillag; звезда' – T 174, PV 40, BN 183/+
20. *ķosłip* U-Ag J 'medve szeme; глаз медведя' < 'csillag; звезда' – T 174, LK, BN 183/+

21. *katəl* U-Ag, *kōtal* J, *pupi kătal* Tra 'medvemancs, mellső láb; передняя лапа медведя' < 'keze; его рука' – T 100, T 106, LK, BN 196/+
22. *ka'əŋ*, *pupi ka'əŋ*, *kačəŋ* Tra 'medve gyomra; желудок медведя' < Ag Tra 'övre erősíthető zacskó a köszörűkőnek; кошелек или сумочка с точильным бруском, прикрепляемые к поясу с правой стороны' – T 100, LK, BN 200/+
23. *lăŋlip* Ag U-Ag Tra 'medve foga; зубы медведя' < V Vj Ag Tra J Szal 'gág; жевать' (*lăŋlanta*) – T 200, BN 206/+
24. *ləŋkər* J 'váll; плечо' < V 'váll; плечо' – LK
25. *luŋkət tăli ənəl lăpas*, *kaŋtət tăli ənəl lăpas* Szurg 'medve teste, törzse; туловище медведя' < 'istenekkel teli nagy lábaskamra, szellemekkel teli nagy lábaskamra; богами полный большой лабаз, духами полный большой лабаз' – PV 40
26. *lăŋip*, *pupi lăŋip* Tra 'medve lapockája; лопатка медведя' < 'húros hangszer; струнный мутыкальный инструмент' (*lăw* T 228) – T 229, BN 207/+ ('szügye')
27. *lăki*, *lăkem* Szurg 'mellső láb, mancs; медвежья передняя лапа' < 'tenyér; ладонь' – PV 40, BN 209/+
28. *lasip* U-Ag 'medve torka/szája; пасть медведя' – T 227
29. *mōli*, *pupi mōli*, Tra 'medve füle; медвежье ухо' < ? V Vj Tra Ag J Szal 'zárt, tompa; глухой, тупой' (*mōləŋ* T248) – T 265, BN 239/+
30. *mūŋli*, *mūŋklip* J 'medve füle; медвежье ухо' < ? 'kinövés, bub; купол' (*moŋli* BN 244) J, V Vj Tra 'agancstalan; комолый, безрогий' (*mūŋləŋ* T 264); ? 'csomó; узел' (*mūŋkəl* LK) – T 272, LK, BN 244/+
31. *mäsəŋ* Vj, *mesəŋ* Ag U-Ag Tra J, *mosəŋ* U-J 'medve farka; хвост медведя' < 'nyúl, vadrén, jávorszarvas farka; копчик, хвостец, хвостик у зайца, оленя, медведя, и т.п.' – T 245 BN 248/+
32. *măŋčak* J 'medve farka; хвост медведя' < ? *măsəŋ* – LK
33. *năŋər* J 'vese; почка' < 'cirbolyatoboz; кедровая шишка' – LK
34. *naŋrj kerä* Vj 'medvevese; почка медведя' < 'cirbolyatobozos fonott kosár; корзинка с кедровыми шишками' – T 108, BN 255/+
35. *ňōl* J Vj 'vér; кровь' < Ag Tra J 'rőt színű víz a folyóban; fekete víz; вещество цвета ржавчины, скапливающееся у тихих берегов речек, и выпадающих в них ручей; чёрная вода' – T 317, LK, BN 270/+
36. *păčəŋ* J 'máj; печень' – LK
37. *pōčip(em)* J 'nyelv; язык' < 'nyalint, felnyal; лизать' (*nōŋ pōt'kimtata*) – LK

38. *páľak* Szurg 'medve hátsó lába; задняя лапа медведя' < manysi 'csizma; сапог' – PV 40, BN 296/–
39. *pənək* J 'medve orrhegye; кончик носа медведя' < 'röcök a csapdán; язычок капкана' – LK, BN 299/+ ('medve szája')
40. *pj* *pewərt* J 'hát; спина' < 'hátsó gerenda; заднее бревно' – LK
41. *pátkip* J 'nyelv; язык' – LK
42. *pew* J, Tra, U-Ag, *jimpəs öt pew* 'medve szíve; сердце медведя' < 'fenyőtohoz; шишка' – LK, T 74, BN 325/+
43. *píwəl*, *pipi píwəl* Tra 'medve szíve; сердце медведя' < V Vj 'heveder, kötél; ляжка, шнур' – T 385, BN 326/+
44. *pewərt* J 'gerinc; позвоночник' < 'gerenda; бревно' – LK
45. *suγul* J 'karom; коготь' < 'kis fejsze éle; острие маленького топора' – LK
46. *sőj* Szal 'medveháj; медвежье сало' – T 436
47. *sojəp* Szal 'medve torka / szája; пасть медведя' < V Vj Szurg 'háló; невод' (T 411) – T 433, BN 336/+
48. *šikip* Szurg 'orr; нос медведя' – PV 40
49. *sar pewərt* J 'nyak; шея' < 'elülső gerenda; переднее бревно' – LK
50. *sárt moķ* J 'bél; кишка' < 'csukafióka; щучёнок' – LK, BN 366/+ ('belső szervek')
51. *wəγəl* J 'gyomor; живот' < T 507 'kemény bőr; жесткая шкура' – LK
52. *wajəγ kil* V Vj 'medvegyomor; желудок медведя' < 'állat bogyószedő edénye; набирушка, приспособление для сбора ягод' – T 110, BN 154, 155/+
53. *wānəp* Vj 'medvekarom; коготь медведя' < V Vj Ag Tra J Szal 'horog; рыболовный крючок' – T 532, BN 456/+
54. *war sáγəl* J 'borda; ребро' < T 410 'halrekeszték sövénye; драпка для плетения запора' – LK
55. *wāras* J 'szőr; шерсть, ворс' < T513 'lószőr; конский волос' – LK, BN 466/–

A medveünneppel kapcsolatos egyéb kifejezések

1. *oγət pānta* Szurg 'imádkozik; молиться' < 'fejet hajt; поклониться' – PV 40
2. *ənəl tiləp* Szurg 'nagy ima; великая молитва' – PV 40
3. *kałt* Szurg 'szellem; дух' – PV 40
4. *kałt* Ag, Tra J 'medve eltemetett csontjai és a temetés helye; погребенные кости медведя и место их погребения' < 'szellem; дух' – T 97

5. *kəŋtip* J 'tánc; пляска' < 'korogás, csörömpölés; стучание, брэнчание' – LK (?)
6. *kəŋtipa* J 'táncol; плясать' < 'korog, csörömpöl; стучать, брэнчать' – LK (?)
7. *korəŋk* Tra 'cipő; обувь' < V 'belül korhadt fatörzs; дерево, сердцевина которого сгнила и стала пустой' – T 173
8. *miwtəpsə kōl, miwtəpsi kōl* Tra, J 'tabuszó; тайное слово' < 'valamilyen szó; какое-то слово' – T 267, LK
9. *nōk tōrəmtəgəlta* J 'kiugrik; вскинуться' – LK
10. *nəri* Szurg. 'föld; земля' – PV 40
11. *pōgəŋ* Ag Tra J 'liszt; мука' < 'porzik; подыматься пыль' – T 374, LK
12. *pupi jekta* J 'medveünnepet tart; праздновать' < 'medvét táncol; танцевать медведя' – LK
13. *pətər* Tra, J 'kenyér; хлеб' – T 353, LK
14. *sōy ju* Szurg 'dárda; копье' < 'síbot; лыжная палка' PV 40
15. *toŋəl* J 'ének; песня' < 'pengetés; брэнчание' – LK (?)
16. *toŋəltəta, tāŋəlaŋtəgəlta* J 'énekel; петь' < 'penget; перебирать струны' – LK (?)
17. *təpəl* Tra 'étel; еда, пища' – T 484, LK
18. *təpəlta* J 'medvehúst eszik; кушать медвежье мясо' – LK
19. *təpətəp* Szal 'száj; рот' < 'tápláló; кормитель' – T 455
20. *təgəltət* Tra 'étel; еда, пища' < V Ag Tra 'megtölt; набить, натолкать' – T 462, BN 412/–
21. *təgəltot*, J 'étel; еда, пища' – LK
22. *təgəta* J 1. 'medvehúst eszik; кушать медвежье мясо'; 2. 'zabál, eszik; жрать' < 'betöm; затыкать' (V, Vj, *tökita*, Szurg *təkita*) – LK, BN 412/–
23. *təkər* Ag, Tra *tőkər* J 'medvehús; медвежье мясо' < ? komi 'gomba; грибы' (*čak* BN 383) – LK, T 489, BN 439/+
24. *təkərta, tőkərta* J 1. 'medvehúst eszik; кушать медвежье мясо'; 2. 'zabál; жрать' – LK
25. *tőkri* Szurg 'keskeny kés/ тонкий нож' < ? vö. *tőkər* – PV 40
26. *wiŋəltəp* J 'zsákmány; добыча' < 'előhív, kihúz; спускать, спустить сверху вниз' – LK
27. *wiŋəltəta* V Vj Ag Tra J 'medvét öl, elejt; убить медведя' < 'leeresz-kedik, előhív, kihúz; спускать, спустить сверху вниз' – T 507, PV 40, LK, BN 485/+

Egyéb állatok

1. *õwær kūræp õt* Ag Tra J 'farkas; волк' < 'magas lábú valami; высоконогое существо' – T 132, T 325
2. *ķõw kūræp õt* J 'farkas; волк' < 'hosszú lábú valami; длинноногое существо' – LK
3. *лækkæŋ õt* J 'kutyá; собака' < 'farkas valami; с хвостом существо' – LK, BN 413/–
4. *punæŋ ķo* Tra 'farkas; волк' < 'szőrös férfi; волосатый мужчина' – T 383, BN 303/– ('medve')
5. *põr wájæŋ* Ag Tra 'farkas; волк' < 'harapó állat; кусающий зверь' – T 379, T 508, BN 312/– ('medve')
6. *sǎwær wájæŋ*, Ag Tra J 'kígyó; змея' < Ag Tra J 'darabokra vág; рубить' (*sǎwærtá* T 423) – T 424
7. *wájæŋ* J 'jávorszarvas; лось' < 'állat; зверь' – LK, BN 443/+ 'medve'

Irodalom

- Ajpin, Jeremej 2008: A hantik avagy a Hajnalcsillag. Fordította: Nagy Katalin. Magyar Versmondásért Alapítvány, Budapest.
- BN = Sz. Bakró-Nagy, Marianne 1979: Die Sprache des Bärenkultes im Ob-ugrischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csepregi Márta 2007: A kultúra hatása a nyelvre Északnyugat-Szibériában. In: Csepregi Márta–Virpi Masonen (szerk.), Grammatika és kontextus – új szempontok az uráli nyelvek kutatásában. Urálistikai tanulmányok 17. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 67–75.
- Geraszimova, D. V. 2002: Д. В. Герасимова, Табуированные названия медведя в мансийском языке (по данным фольклорных названий Б. Мункачи). In: Молданова–Каксин (ред.) 2002: 81–90.
- Kakszin, A. D. 2008: A. D. Каксин, Лингвистический комментарий в статьях «Словаря хантыйской мифологии» (необходимость, объём и структура). In: Молданова (ред.) 2008: 12–21.
- Meri, Lennart 1987: Тооруми ројад. YLE – Finnish Broadcasting Company.
- Moldanov, Tyimofej 1999: Тимофей Молданов, Картина мира в песнопениях медвежьих игрищ северных хантов. Издательство Томского университета, Томск.
- Moldanov, T.–Moldanova, T. 2000: Т. Молданов–Т. Молданова, Боги земли казымской. Издательство Томского университета, Томск.

- Moldanova, T. A. (szerk.) 2008: Т. А. Молданова (ред.), Мифология хантов. Материалы научно-практического семинара. ОАО «Полиграфист», Ханты-Мансийск.
- Moldanova, T. A.–Kakszin, A. D. (szerk.) 2002: Т. А. Молданова–А. Д. Каксин (ред.), Материалы V Югорских чтений «Медведь в культуре обско-угорских народов»: Сборник научных статей. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск.
- PV = Peszikova A. S.–Volkova, A. N. 2010: А. С. Песикова–А. Н. Волкова, Книга для чтения (сургутский диалект) 4 класс. ИИЦ ЮГУ, Ханты-Мансийск.
- Schmidt Éva 2011: Medvekultusz. Schmidt Éva Könyvtár 5. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- T = Tuerjoskin, N. I. 1981: Н. И. Терёшкин, Словарь восточнохантыйских диалектов. Наука, Ленинград.

*

Духами полный большой лабаз Язык-табу у восточных ханты

В настоящем исследовании мы собрали термины, связанные с культом медведя, которые до сих пор используются в речи сургутских ханты. Источниками послужили словарь Н. И. Терешкина (1981), Книга для чтения А. С. Песиковой и А. Н. Волковой (2010), а также личный материал Л. Каюковой. Данные сравнивались нами с материалами из монографии Марианне Бакро-Надь (1979) и нужно отметить, что было найдено много различий. В нашей базе данных собрано 108 выражений, среди которых 54 являются совсем новыми, а 19 – с точки зрения восточно-хантыйских данных. В целом наш лингвистический анализ совпадает с выводами Бакро-Надь. Нашей новой информацией является то, что из-за утраты традиций медвежьих игрищ своей прежней роли некоторые слова-табу получили новые значения. С тех пор, как их перестали использовать в сакральном контексте, в просторечии они получили оскорбительный, пренебрежительный оттенок.

МАРТА ЧЕПРЕГИ – ЛЮДМИЛА КАЮКОВА